

FONETIKA HAQIDA UMUMIY MA'LUMOT

Boboyeva Maqsuda

Boshlang'ich ta'lim fakulteti Kechgi guruh talabasi

REJA:

1. Fonetika predmeti, vazifalari va o'rganish ob'ekti.
2. Fonetikaning tilning boshqa bo'limlari bilan munosabati.
3. Fonetikaning yo'nalishlari.

Fonetikada tildagi tovushlar, ularning paydo bo'lishi va turlari, nutq organlari, ularning tovush hosil qilishdagi harakat holati, nutq apparati, nutq tovushlarining akustik va artikulyatsion xususiyatlari, nutq jarayonida sodir bo'ladigan turli xil fonetik hodisalar, nutqning fonetik bo'linishi, tovushlarining kommunikativ roli hamda prosodika kabi hodisalar o'rganiladi. Demak, fonetika – (gr. Phone - tovush) tilning keng ma'noda tovush tuzilishini o'rganuvchi tilshunoslikning bo'limi. U tovushlar bilan bog'liq bo'lgan har qanday hodisalarni tekshiradi. Shu sababli unga tilning faqat tovush tizimini tekshiruvchi bo'lim sifatida qarash noto'g'ri.

Har bir til o'z fonetikasiga ega. U shu tildagi tovushlarning hosil bo'lishi va talaffuzining o'ziga xos xususiyatlarini, uning tasnifi bilan bog'liq masalalarni o'rganadi, talaffuz va yozuv munosabatlarini hamda urg'u va bo'g'in xususiyatlarini tekshiradi.

Fonetika tilning tovushlar sistemasi va shu tovushlar bilan bog'liq bo'lgan har qanday hodisalarni o'rganar ekan, u tilning barcha sathlari bilan, ayniqsa, leksika va grammatika bilan bog'lanadi.

Fonetika tovushlarning almashinishi va o'zgarishi, adabiy talaffuz me'yorlari, to'g'ri talaffuz qilish qoidalari, bo'g'in va urg'u, uning turlari kabi muammolarni ham o'rganadi. Demak, fonetika haqida zaruriy ma'lumotga ega bo'lmay turib, to'g'ri talaffuz qilish bilan aloqador bo'lgan orfografiya va grammatika (morfologiya va sintaksis) qoidalari ustida ham muvaffaqiyatli ish olib borish mumkin emas. Shu bilan birga, fonetikani o'rganish orfografiya (to'g'ri yozish), orfoepiya (to'g'ri talaffuz qilish) me'yorlarini yaxshi o'zlashtirib olishga, adabiy talaffuz bilan shevalar talaffuzi o'rtasidagi farqni aniqlashga katta yordam beradi.

Demak, fonetika tilshunoslikning orfografiya, orfoepiya, leksikologiya, grammatika, dialektologiya kabi bo'limlari bilan bevosita aloqadordir. Fonetika fizika (akustika qismi) va fiziologiya fanlari bilan ham yaqin munosabatdadir.

Fonetika tovushlarning eshitilish tomonini o'rganishda akustikaga, talaffuz qilinishi, aytilishi, hosil qilinish tomonlarini o'rganishda fiziologiyaga tayanib ish ko'radi.

Bundan tashqari, u adabiyotshunoslik (hijolar, o'lchov metrika va ta'sirli o'qish kabi) va ijtimoiy fanlar bilan doimiy aloqada bo'ladi. Nutq tovushlarini turli tomondan o'rganish mumkin: tarixiy nuqtai nazardan, qiyosiy tomondan, hozirgi o'zbek tili va mahalliy

dialektlarning nutq tovushlarini taqqoslash jihatidan, nutq tovushlarini turli asboblarda yordamida eksperiment qilish yo'li bilan va boshqalar. Shunga ko'ra, fonetika nazariy planda umumiy fonetika va xususiy fonetikaga, amaliy planda esa tarixiy fonetika, qiyosiy fonetika, tavsifiy fonetika, eksperimental fonetika kabi bir necha sohaga bo'linadi.

Umumiy fonetika turli tipdagi tillarning nutq tovushlarining xilma-xilligini o'rganuvchi bo'lim. U turli sistemalar tillarida inson nutq apparatining tovush hosil qilish imkoniyatlarini, nutq organlari yordamida tovushlarni hosil qilish usullari va ulardan nutqda foydalanish imkoniyatlarini o'rganish kabi masalalar bilan shug'ullanadi. U alohida va qarindosh tillarning fonetik sistemasini batafsil va chuqur o'rganish hamda natijalarni umumlashtirish asosida hosil qilinadi. Demak, tillarning fonetik xususiyatlari qanchalik chuqur va izchil o'rganilsa, umumiy fonetika uchun manba shunchalik boy bo'ladi.

Xususiy fonetika muayyan bir tilning fonetik bazasini, fonetik qonuniyatlarini umumiy fonetika qonuniyatlariga bo'ysunadi va uning qonuniyatlari asosida faoliyat olib boradi. Xususiy fonetika muayyan bir tilning amaliy fonetikasi hisoblanadi. U turli farazlar, gipotezalar, postulatlardan xoli bo'ladi. Muayyan tilning artikulyatsion bazasi, uning artikulyatsion imkoniyati, akustik refrezentatsion usuli asosida ish ko'radi. Mazkur tilning fonetik ifoda bazasi bilan bog'liq barcha jarayonlar xususiy fonetikada o'rganiladi.

Tarixiy fonetika ma'lum bir tilning tovush sistemasini tarixiy rivojlanishda o'rganadi, ya'ni til taraqqiyotining turli davrlarida tovush sistemasidagi tarixiy o'zgarishlarni, ularning o'zgarish sabablarini tekshiradi. Jonli so'zlashuv nutqi, qarindosh tillar tadqiqi natijasida olingan natijalar, til taraqqiyotining turli davrlariga mansub yozma yodgorliklar tarixiy fonetika uchun manba bo'ladi.

Tovushlarning tadrijiy taraqqiyoti shu tilda gaplashuvchi xalqning tarixi bilan bog'liq ravishda o'rganiladi, tarixiy sabablari aniqlanadi. Masalan, o'zbek tilida hozir v fonemasining ikkita – lab-lab, lab-tish varianti bor. Tarixiy fonetika v fonemasidagi shu belgilarning kelib chiqish sabablarini quyidagicha izohlaydi: lab-lab variant (v) o'zbek tili uchun birlamchi va qadimiy fonema hisoblanadi. Sof o'zbekcha va asl turkcha so'zlarda bu tovushning lab-lab varianti ishlatiladi. Masalan, ov, suv, yayov, qovun, haydov, yaylov kabi. O'zbek tilining keyingi paytda boshqa tillar bilan munosabati kuchayishi natijasida bu fonemaning lab-tish varianti yuzaga keladi. Bu variant boshqa tillardan, xususan, arab, fors va rus tillaridan o'zlashgan va'da, vido, vint, vagon, vaqt, viloyat kabi so'zlarda uchraydi.

Turli davrlarda yaratilgan yozma yodgorliklar, turli gruppaga va shevalarga xos bo'lgan og'zaki nutq materiallari tarixiy fonetika uchun asosiy manba sifatida xizmat qiladi.

Tarixiy fonetika umumiy fonetikaga, qiyosiy fonetikaga va hozirgi tilning fonetikasiga oid materiallardan ham foydalaniladi. Qiyosiy fonetika qarindosh tillarning tovush sistemasi munosabatlarini o'rganadi. Masalan, turkiy tillarning qiyosiy fonetikasi, slavyan tillarining qiyosiy fonetikasi kabi. Bunda bir qancha qarindosh tillarning yoki bir qancha dialekt va shevalarning materiallari – unli va undoshlar, fonetik o'zgarishlar va shu kabilar bir-biriga qiyoslash asosida o'rganiladi. Masalan, singarmonizm qonuni hozirgi o'zbek adabiy tilida buzilgan, lekin boshqa turkiy tillarda, shuningdek, ayrim o'zbek dialektlarida to'la

saqlangan. Bu materialni qiyosiy o'rganish asosida avval o'zbek adabiy tilida ham singarmonizm hodisasining to'la ravishda bo'lganligi to'g'risidagi xulosaga kelish mumkin.

Qiyosiy fonetika bir tomondan, bir oilaga mansub ikki tilning qiyosiy fonetikasini (masalan, rus va nemis tillari qiyosiy fonetikasi), ikkinchi tomondan, ikki oilaga mansub ikki tilning qiyosiy fonetikasini (masalan, o'zbek va rus tillari qiyosiy fonetikasi) o'rganishi mumkin.

Qiyosiy fonetika bir tomondan, umumiy va tavsifiy fonetika materiallariga, ikkinchi tomondan, tarixiy fonetika materiallariga asoslanadi. Qiyosiy fonetika yozuv yodgorliklari va sheva materiallaridan ham unumli foydalanadi.

Tavsifiy fonetika yoki fonologiya ma'lum bir til taraqqiyotining ma'lum bir davri oralig'idagi tovush sistemasini o'rganish bilan shug'ullanadi. Ilmiy-tavsifiy fonetika tovushlar dinamikasi bilan ham shug'ullanadi, u tilning fonetik sistemasini hosil qilishda til tarixini chetlab o'tmaydi.

Tavsifiy fonetika tovushlarni quyidagi aspektlarda o'rganadi:

-fiziologik (nutq tovushlarining nutq organlari yordamida hosil bo'lishi – tovushlar fiziologiyasi);

-akustik (o'z sifatlari bilan eshitish taassurotlariga ta'sir etish – nutq tovushlarining akustikasi);

-lingvistik (so'zlarning semantik differentsiatsiyasida tovushlarning o'rni).

Aloqa vositasi sifatida uchinchi aspekt asosiy hisoblanib, fonetikani lingvistika tarkibiga qo'shadi. Tovushlarning kombinator, pozitsion variantlari va ularning o'zgarishlari ham shu sohaning asosiy o'rganish ob'ektlaridandir. Eksperimental fonetika nutq tovushlarining fiziologik va akustik xususiyatlarini turli xil asbob-uskunalar yordamida o'rganadi. Tekshirishning ushbu usuli nutq tovushlarining alohida belgi-xususiyatlarini aniq belgilashga imkoniyat yaratadi. Masalan, bu usul vositasida unli tovushlarning cho'ziqlik yoki qisqalik, undoshlardagi portlash yoki sirg'alish hodisasini juda aniq belgilashga, nutq tovushlarining tasnifiga asos bo'ladi.

Fonetika bahsining bunday tarmoqlanishi nutq tovushlarini hozirgi o'zbek tili me'yorlari nuqtai nazaridan tasvirlash, tarixiy ekskursiya niyatida ayrim nutq tovushlarining taraqqiyot protsessiga ham nazar tashlash, adabiy talaffuzning shakllanishi va takomilini ko'rsatish maqsadida adabiy til fonemalarini o'rni bilan markaziy yetakchi shevalarning nutq tovushlariga yo'l-yo'lakay qiyoslab o'tishni taqozo etadi.

Fonetikaning mustaqil bo'lgan bu bo'limlari o'zaro mustahkam bog'langan. Ular bir-birining materiallariga tayanib ish ko'radi.

FONETIKA VA FONOLOGIYA

Amaliy hayotimizda sezgi a'zolarimizga ta'sir etayotgan xususiy narsa va hodisalarni boshqa shunga o'xshash narsa va hodisalarga qiyoslash asosida ularda takrorlanayotgan, o'xshash belgilarni aniqlay olamiz. Ana shu o'xshash belgilar asosida bu narsa va hodisalarni muayyan sinflarga birlashtirish imkoniyatiga ega bo'lamiz.

Ma'lum bir sinfga mansub bo'lgan ob'ektlarning barchasi uchun istisnosiz umumiy bo'lgan belgilar umumiylik kategoriyasini tashkil etadi.

Xususiyliklarni bir-biriga taqqoslab, zidlab, ular o'rtasidagi o'xshash belgilar asosida fikriy predmetni, abstrakt narsani hosil qilishimiz umumiylikni keltirib chiqaradi.

Xususiylik va umumiylik bilishning ikki chegara qutbi, alohidalik esa ular o'rtasidagi oraliq bo'g'inni hosil qiladi. Alohidalik ikki qutbiy zidlik o'rtasida joylashib, har ikki kategoriyaning muayyan belgilarini o'zida mujassam qiladi.

Dialektik falsafa olamdagi narsa va hodisalar o'rtasidagi ob'ektiv aloqalarni ochar ekan, umumiylikning o'zida xususiylik va alohidalik-larning barcha boyliklari gavdalanishini, umumiylik xususiyliklarsiz mavjud bo'lmasligini, umumiylikning muhim belgilari esa xususiylik-larda takrorlanishini ta'kidlaydi.

Umumiylik va xususiylik kategoriyasi bilan mohiyat-hodisa kategoriyasi o'zaro uzviy bog'liqdir. Ob'ektning bamisoli asosini tashkil etadigan va uning mazmunida barqaror bosh narsa sifatida yuz beradigan alohida reallik mohiyat sanaladi. Mohiyat xususiyliklarning asosiy momentlari, tomonlari, ichki aloqasining markaziy nuqtasidir.

Mohiyatning tashqi ayon bo'lishi, uning yuz berish shakli hodisalar orqali ro'y beradi. Hodisa inson sezgi a'zolaridan, jumladan, ko'zdan yashirin bo'lgan mohiyatdan farq qilgan holda, narsalarning sirtida mavjud bo'ladi.

Umumiylik-xususiylik, mohiyat-hodisa kategoriyalari tilda invariantvariantlilik asosida namoyon bo'ladi. Bunda invariant umumiylikni, mohiyatni aks ettiradi, variantlar esa xususiylik, hodisalardir. Invariant va variantlilik tilning barcha sathlarida amal qiluvchi universal kategoriyadir.

Fonologik sathda invariant-variantlilik munosabati ko'pchilik tomonidan tilga olingan bo'lsa-da, invariantni qanday belgilash muammosi turlicha talqin qilinadi. Xuddi ana shu masalada tilshunoslar turli oqimga bo'linadilar. Fonologik sathda umumiylik-xususiylik, invariant-variantlilikni belgilash dastlab alifbo tizimini yaratgan qadimgi finikiylarda paydo bo'lgan. Chunki harf tovush variantlariga qarab emas, balki tovush tiplariga qarab belgilanadi. Yozuv tarixi bilan shug'ullanuvchi, deyarli, barcha tilshunoslar¹ ilk fonografik yozuvda har bir harf muayyan bir fonemani ifoda etganligini e'tirof etadilar. Dastlab eramizdan oldingi ikkinchi ming yillikdayoq qadimgi finikiylar 22 ta undosh va bir unli uchun harf belgilagan ekanlar, keyinchalik nabotiyalar o'zlarining tillariga moslab yana oltita harf qo'shib, harflar sonini 28 taga yetkazganligi haqida malumot beradilar.. Demak, ular cheksiz talaffuz qilinuvchi tovushlarni ma'lum tiplarga birlashtirish haqidagi tasavvurga ega bo'lganlar. Aks holda, fonografik yozuvni ixtiro qilolmagan bo'lardilar. Bu shuni ko'rsatadiki, eramizdan oldingi ikkinchi ming yillikdayoq amaliy ehtiyoj bilan Sharqda, Arabiston yarim orolida, Falastin va Finikiya mamlakatlarida tilshunoslik, uning fonetika va fonologiya qismi rivojlangan. Bu an'ana qadimgi Hindistonda ham, Markaziy Osiyoda ham, Gretsiya va Rumo o'lkalarida ham davom etgan. Jumladan, qadimgi hindlar tovushlar tipini ifodalovchi shpota atamasini ham ishlatganlar.² Arab tilshunosligining paydo bo'lishi va rivojlanishi Payg'ambarimiz Muhammad alayhis salom va Quroni Karim nozil bo'lishi bilan

bog'liq. Xususan, Quroni Karimn nozil bo'lgandan keyin Payg'ambarimiz uni qorilarga yodlatib, boshqalarga yetkazishni buyurganlar, og'izdan og'izga o'tgan Quron oyatlarining talaffuzini o'zgarganini sezgan Payg'ambarimiz tilshunoslarni (til mutaxassislarini) chaqirib Quroni Karimning o'zgarma yozma shaklini yaratishga fatvo berdlar va qat'iy to'g'ri talaffuz qilish qoidasini yaratishni buyurdilar. Payg'ambarimiz bu bilan arab tilshunosligining vujudga kelishiga, to'g'ri yozish (orfografiya), to'g'ri talaffuz qilish (orfoepiya), so'z ma'nosini to'g'ri anglash va yetkazish (semantika) asos soldilar. 3 Arab tilshunosligida fonetika sohasida qo'lga kiritilgan yutuqlar turkiy tilshunoslikka ham o'tdi. Chunki O'rta Osiyo arablar tomonidan ishg'ol qilingandan so'ng arab tili fan tili sifatida e'tirof etildi. Garchi arab tilining fonetik sistemasi turkiy tillarning fonetik sistemasiga mos tushmasa-da, barcha ilmiy va badiiy asarlar arab tilida yaratildi. Mahmud Qoshg'ariyning "Devonu lug'otit turk" asarida turkiy tillarning o'ziga xos fonetik tizimi, arab grafik sistemasidagi ko'p belgilarning turkiy til fonetik birliklariga muvofiq kelmasligi haqida fikr yuritiladi. 4 Turkiy tillarning fonetikasi yuzasidan Mahmud Zamaxshariy ham fikr yuritadi va unda tovush bilan tovush tipi bir-biridan farqlanadi. Bu esa Yevropa tilshunosligida XIX asrda e'tibor qaratilgan til va nutq muammosi turkiy tilshunoslikda X, XI asrlardayoq kurtak otganidan dalolat beradi. Til va nutq biri-birini taqozo qiluvchi, biri ikkinchisiz mavjud bo'lmaydigan, o'zaro dialektik aloqada turuvchi kategoriyadir. Til umumlashma: u real, sezgimizga berilgan birliklarning umumiy belgilari asosida hosil qilingan sinflar yig'indisidir. Nutq esa tilning moddiy ko'rinishi, voqelanish shaklidir. Shuning uchun til qanday birliklardan iborat bo'lsa, nutqda xuddi shu birliklar o'z ifodasini topadi. O'z navbatida, nutq birliklari o'xshash, umumiy belgilari asosida muayyan umumiyliklarni, sinflarni tashkil etib, sistemasida o'rinishadi. Bu esa til birliklaridan nutq birliklarini farqlash ehtiyojini tug'diradi. Buyuk tilshunos F. de Sossyur ta'limotining asosini ham til va nutq farqlanishi tashkil etadi. Sossyur qarashlarini tahlil qilish va umumlashtirish natijasida rus tilshunosi V. Ya. Zveginsev til va nutqning farqlanish belgilarini quyidagicha izohlaydi: 1. Nutq individual, til umumiy hodisadir. Umumxalq tili doimo va albatta alohida nutqiy ko'nikmalarida til sistemasi chegarasida ma'lum o'zgarishga uchraydi. 2. Nutq psixik hodisa, til sotsialdir. 3. Nutq harakatchan, dinamik, til esa stabillikka, statiklikka intiladi. 4. Nutq tarixiy, til diaxronik xususiyatga ega. 5. Nutqiy elementlar o'rtasida sababiy tobelilik, til elementlari o'rtasida funksional tobelilik mavjud. 6. Til lingvistik qonuniyatlarga bo'ysunadi. U lingvistik «regulyar», nutq esa lingvistik noregulyar, sporodik xarakterga ega. 7. Nutq doimo moddiylikka xos. U o'zining funksiyasini real moddiy sifatga ega birliklar eordamida bajara oladi. Til abstrakt sistema sifatida mavjud. Bunday farqlanish substansiya va forma o'rtasidagi farqlanish kabidir.

Professor A. Nurmonov ham til va nutq munosabatlariga e'tibor qaratgan holda, til birliklari bilan nutq birliklari o'rtasidagi zidlanishni ni til sathlari bo'yicha quyidagicha belgilaydi. Shunday qilib, til-nutq zidlanishlari til birliklarini nutq birliklaridan farqlash zaruratini tug'dirdi. Ularni o'rganishni tilning eng quyi sathi – fonologik sath birliklaridan boshlash maqsadga muvofiqdir.

Hozirgi tilshunoslikda fonema nazariyasi I.A.Boduen de Kurtene va uning shogirdlari nomi bilan bog'lanadi. Fonologiyaning tilshunoslikning alohida bo'limi sifatida ajralib chiqishida va fonemani tovushdan (fonema variantidan) ajratish mezonlarini belgilashda N.S.Trubetskoyning xizmatlari e'tirof etiladi.

Fonologiya termini tilshunoslikda XIX asr oxirida nutq tovushlarining akustikartikulyatsion tomonidan funksional tomonini farqlash ehtiyoji natijasida paydo bo'ldi. Keyinchalik fonologiya tilshunoslikning alohida bo'limi sifatida fonemalarning farqlovchi belgilarini o'rganuvchi fan sifatida e'tirof etildi. Fonemalarning bevosita nutq jarayonida reallashuvi esa fonetikaning o'rganish ob'ektiga aylandi.

N.S.Trubetskoyning ta'kidlashicha, fonetikaning o'rganish ob'ekti bo'lgan tovush ko'p miqdordagi akustik va artikulyatsion belgilarga ega bo'ladi va ularning barchasi fonetika uchun muhim sanaladi. Chunki ularning hammasi e'tiborga olingan holdagina, u yoki bu tovushning talaffuzi haqida to'g'ri javob berishga imkon beradi. Fonolog uchun tovushlarning bir qator belgilari ahamiyatsiz sanaladi. Chunki ular ma'noli birliklarni shakliy jihatdan farqlovchi belgi sifatida funktsiya bajarmaydi. Shuning uchun fonolog konkret tovushlar tarkibidagi farqlamaydigan, ikkinchi darajali akustik-artikulyatsion belgilarni soqit qilish yo'li bilan bir necha konkret tovushlarda takrorlanadigan, ular uchun umumiy bo'lgan belgilarni aniqlash bilan shug'ullanadi. Bunday yo'l esa tovush birliklarini bir-biriga qiyoslashni, ularni munosabatda o'rganishni talab etadi.

Shunday qilib, umumiylikni, mohiyatni o'rganish fonologiyaning, xususiylikni, hodisalarni o'rganish esa fonetikaning vazifasiga aylandi. Falsafiy nuqtai nazardan qaraganda, xususiylikdan ajralgan umumiylik yo'q. Har qanday umumiylik xususiyliklar orqali o'z isbotini topadi. Shuning uchun ham fonetikasiz fonologiyaning mavjud bo'lishi mumkin emas. Fonologiya fonetika bergan materiallar asosida ish ko'radi. Har qanday fonolog bir vaqtning o'zida fonetist sanaladi. Chunki fonologik oppozitsiyalar konkret tovushlarga tayanadi. Shu bilan birga, har qanday fonetika mutaxassisi ma'lum ma'noda fonolog hamdir. Chunki fonetika tadqiqotchisi har qanday tovushlarni emas, balki nutq tovushlarini, ularning ma'lum bir tildagi farqli belgilarini o'rganadi. Shunday qilib, fonetika va fonologiya o'zaro uzviy bog'liq bo'lib, umumiylikxususiylik dialektikasini o'zida namoyon qiladi.

Xususiyliklarsiz umumiylikning bo'lishi mumkin bo'lmagani kabi, fonetikasiz fonologiyaning ham bo'lishi mumkin emas. Ularning o'rganish ob'ekti bitta.

Birinchisi eng kichik nutq birliklarini, ikkinchisi esa shu nutq birliklarining farqlovchi belgilarini o'rganadi. Demak, ular o'zlarining ob'ekti jihatidan emas, balki bir ob'ektning turli o'rganish aspekti ekanligi bilan farq qiladi.¹ Fonologiyaning o'rganish birligi ijtimoiy-ruhiy, umumiy xususiyatga ega

bo'lgan fonemalardir. Fonema umumiylikdir. U bevosita kuzatishda turli variantlarda namoyon bo'ladi. Shuning uchun ham fonema hozirgi kunda til va nutqni farqlovchi tilshunoslar tomonidan so'z va morfemalarni shakllantiradigan va ularning ma'nosini farqlash uchun xizmat etuvchi, boshqa moddiy mayda bo'laklarga bo'linmaydigan

tilning eng kichik tovush birligi sifatida e'tirof etiladi.

Fonema atamasi va uning tilning eng kichik tovush birligi ekanligi birinchi marotaba tilshunoslikda I.A.Boduen de Kurtene tomonidan bayon qilinadi.

TILSHUNOSLIK MAKTABLARIDA FONEMA NAZARIYASI

Hozirgi kunda fonema tushunchasi barcha tilshunoslar tomonidan e'tirof etilsada, lekin uning maqomi masalasida bir xillik yo'q. Tilshunoslikda fonema haqidagi ta'limotning asoschisi sanalgan Boduen de Kurtenening o'zi ham fonema maqomi masalasida turli xil yo'nalishlarning kelib chiqishiga zamin yaratib qo'ygan. U fonemaning quyidagi ikki farqli tomoni borligini ko'rsatadi: 1) antropofonik (ya'ni akustik-artikulyatsion) xususiyatlarining oddiy umumlashmasi; 2) morfemaning harakatlantiruvchi komponenti va ma'lum morfologik kategoriya belgisi. Boduen de Kurtenening fonemaning bu ikki xil tomoni haqidagi fikri keyinchalik fonema maqomini belgilashda ikki xil yo'nalishning vujudga kelishiga sabab bo'ldi. N.S.Trubetskoy asos solgan fonologik yo'nalish, L.V.Shcherba asos solgan Leningrad fonologik maktabi, A.A.Reformatskiy, Avanesov, Sidorov, Dmitrievlar tomonidan asos solingan Moskva fonologik maktablari ko'pchilik tomonidan e'tirof etiladi. Fonologiya sohasida yaratilgan keyingi barcha asarlar yuqorida sanab ko'rsatilgan u yoki bu fonologik maktabning g'oyalari bilan bog'lanadi.

12

Har uch maktab kelib chiqish ildiziga ko'ra bir manbaga - Boduen de Kurtene ga borib taqaladi. Lekin Boduenning fonema haqidagi ikki xil qarashidan qaysi biriga asoslanishiga ko'ra bir-biridan farq qiladi. Bu nuqtai nazardan N.S.Trubetskoyning fonologik konsepsiyasi bilan Leningrad fonologik maktabining qarashlari bir-biriga ancha yaqin keladi.

Har ikkisi fonemani qurshovdan ajralgan va unga bog'liq bo'lmagan potensial umumiy birlik, farqlovchi belgilar umumlashmasi sifatida talqin qiladi.

Shuning uchun ham har ikki yo'nalish ijtimoiy-ruhiy, imkoniyat tarzidagi fonemani nutq zanjirida sezgi a'zolarimizga ta'sir etadigan real akustik elementlarga, boshqacha aytganda, umumiyliklarni xususiyliklarga qarama-qarshi qo'yadi.

Garchi xususiyliklar bu ikki yo'nalishda ikki xil atamaları bilan – Praga lingvistik maktabida variant, Leningrad fonologik maktabida ottenka atamaları bilan nomlansa ham, lekin ular aslida bir narsa haqida fikr yuritadilar. Shuning uchun Praga lingvistik maktabi qarashlarini hamda Leningrad fonologik maktabi qarashlarini bir guruhga birlashtirgan holda, ularni Moskva fonologik maktabiga qiyoslagan holda fonema maqomini belgilash mezonlari haqida fikr yuritish maqsadga muvofiq deb o'ylaymiz.

L.V.Shcherba fonemani ajratish uchun tovushning artikulyatsion-akustik xususiyati emas, balki ma'no farqlash xususiyati muhim ekanligini ta'kidlaydi.

Akustik-artikulyatsion jihatdan turlicha tovushlar bir umumiy belgisi bilan boshqa shunday tovush tiplaridan ajralib turadi. Ana shunday umumiy belgi ma'no farqlash xususiyati sanaladi.¹

L.V.Shcherba fonologik sathda umumiylik va xususiylik dialektikasining fonema va uning ottenkalarida namoyon bo'lishini ta'kidlaydi. Uning fikricha, umumiyning (fonemaning) talaffuz qilingan real ko'rinishlari ottenkalardir. Bevosita kuzatishda berilgan, muayyan makon va zamonga bog'liq real talaffuz qilinuvchi barcha akustik - artikulyatsion birliklar ottenkalar sanaladi. Anglashiladiki, fonema va uning ottenkalari o'rtasidagi munosabat ikki bosqich munosabatidir: abstrakt bosqich (fonema), konkret bosqich (ottenka). L.V.Shcherbaning fikricha, fonemaning ottenkalari ichida bittasi turli sabablarga ko'ra tipik bo'ladi. Alohida talaffuz qilingan ottenka ana shunday tipikottenka hisoblanadi, faqat shu ottenka real nutqiy element sifatida tilga olinadi. Boshqa ottenkalar esa tipik ottenkalarga nisbatan turli o'zgarishlar bilan talaffuz

qilinadi. Bu vaqtda ularni birlashtirib turuvchi belgi nima? Bu belgini L.V.Shcherba bir fonetik sharoitda biri o'rnida ikkinchisi kela olmaslik belgisi sanaydi. Ma'lum bir sharoitda biri o'rnida ikkinchisini qo'llash mumkin bo'lgan ottenkalar bir fonemaning emas, turli fonemaning ottenkalari sanaladi.

Bir fonemaning ottenkalari esa hech qachon bir sharoitda biri o'rnida ikkinchisi kela olmaydi.

Shunday qilib, fonema - bu, bir tomondan, barcha ottenkalarining umumlashmasi, ikkinchi tomondan, har qaysi ottenka konkret hollarda shu fonemaning vakili hisoblanadi.

Fonema ottenkalari bir fonema doirasida bir-biriga qarama-qarshi qo'yiladi.

O'ttenkalar umumlashmasi (fonema) boshqa ottenkalar umum-lashmasiga (fonemaga)

qarama-qarshi qo'yiladi. Shuning uchun ham L.V.Shcherba fonemani qisqa qilib "konkret vaziyatda ottenkalar sifatida namoyon bo'ladigan umumlashmadir" deb izohlaydi.¹

Anglashiladiki, Leningrad fonologik maktabida fonemalar bir-biriga qaramaqarshi qo'yish asosida belgilanadi. O'zaro qarama-qarshi munosabatda bo'luvchi ikki minimal birlik qarama-qarshi a'zolar sanaladi. qarama-qarshi munosabatdagi a'zolar bir qator belgilarga ega bo'lib, shulardan bittasi farqlovchi, qolganlari farqlanmaydigan (nodifferensial, irrelevant) belgilar hisoblanadi. Shuning uchun ham fonema farqlovchi belgilar umumlashmasi sifatida tavsiflanadi.²

Praga lingvistik maktabida ham zidlanishlar asosiy mezon sanaladi.

Zidlanishlar oppozitsiyalar atamasi bilan nomlanadi. Xususan, N.S.Trubetskoy fonologik sistemani leksik va grammatik ma'nolarni farqlash uchun xizmat qiladigan fonologik oppozitsiyalar majmuasi sifatida talqin qiladi. U fonologiyada asosiy rolni farqlovchi belgilar o'ynashini ta'kidlaydi.³

Fonema xuddi Leningrad fonologik maktabidagi kabi abstrakt birlik sanaladi. Fonema nutq jarayonida turlicha o'zgarishlar bilan moddiylashishi mumkinligi ko'rsatiladi. Nutq jarayonida turlicha akustik-artikulyatsion xususiyatga ega bo'lgan real tovushlar muayyan fonemaning variantlari hisoblanadi. Ko'rinadiki, Leningrad fonologik maktabidagi ottenka Praga fonologik maktabidagi variant atamasi bilan nomlanadi.

L.V.Shcherba ottenkalarni turli belgilariga ko'ra tasnif etgani kabi,

N.S.Trubetskoy ham variantlarni guruhlab, uch sinfga ajratadi:

1) majburiy variantlar; 2) fakultativ variantlar (dialektal variantlar); 3) individual variantlar.

Majburiy variantlarning o'zi yana uch guruhga bo'linadi:

a) pozitsion variantlar; b) kombinator variantlar; v) uslubiy variantlar.

Ko'rinib turibdiki, Leningrad fonologik maktabi bilan Praga lingvistik to'garagining fonologik konsepsiyasi bir-biriga juda yaqin. Har ikkalasi ham fonemani abstrakt birlik sifatida, farqlovchi belgilar umumlashmasi sifatida talqin etadi. Har ikkalasi ham abstrakt xususiyatga ega bo'lgan fonemani nutq jarayonida real qo'llanuvchi variantlar yoki ottenkalarga qarama-qarshi qo'yadi. Fonemaning bunday talqini umumiylik-xususiylik, imkoniyat-voqelik, mohiyat-hodisa dialektikasini fonologik sathda namoyon qiladi.

Moskva fonologik maktabida esa fonemaga boshqacharoq yondashiladi.

Ularning fikricha, fonema ma'lum avtonomlikka ega bo'lgan, so'z va morfemaning tovush qobig'iga bog'liq bo'lmagan mustaqil birlik emas, balki so'z va morfemalarning tarkibiy elementi hisoblanadi.

Moskva fonologik maktabi vakillari ham, Leningrad fonologik maktabi

vakillari ham fonema haqidagi asosiy tayanch bazani Boduen de Kurtenening fonema haqidagi qarashlariga tayanadi. Ma'lumki, Boduen de Kurtenening fonema haqidagi qarashlari vaqtlar o'tishi bilan o'zgarib borgan. Ilmiy faoliyatining birinchi davrida

fonemani inson ongidagi psixik iz, (PUChOK), majmua, psixologik hodisa, deb atasa, ilmiy faoliyatining ikkinchi davrida fonemaning yashash tarzi morfemaning tarkibida bo'lar ekan, morfemasiz fonemaning bo'lishi mumkin emas, fonema morfologik hodisa deb ataydi. Keyinchalik tilshunoslar Boduen de Kurtenening fonema haqidagi qarashlarini ikkiga B.Kurtenening fonema haqidagi psixologik nazariyasi, B.Kurtenening fonema haqidagi morfologik nazariyasi deb atay boshladilar.

Leningrad fonologik maktabi vakillari Boduen de Kurtenening birinchi davriga, ya'ni psixologik nazariyasini asos deb biladilar. Masalan, i fonemasi majmua, invariant, uning bir nechta variant ko'rinishlari bo'lishi mumkin. Iroda so'zida o'rta I, musi:qa so'zida cho'ziq I, b'r so'zida qisqa I, lekin yozuvda bir yoziladi, qyishloq, yqbol so'zlarida chuqur til orqa va hakoza, lekin bir I fonemasining variantlari hisoblanadi.

Moskva fonologik maktabi vakilari esa fonema haqidagi asosiy tayanch bazani

Boduenning ilmiy faoliyatining fonema haqidagi ikkinchi davriga asoslanadilar, ya'ni

morfologik nazariyaga tayanadilar. Bir fonema turli so'zlarning tarkibida turli pozitsiyada va turli variantda kelsa, mustaqil fonema bo'la oladi. Masalan, opera so'zidagi O bilan orfografiya so'zidagi O ning farqi bor, opera so'zida O, urg'u osti bo'g'in, orfografiya so'zida O, urg'u osti bo'g'in emas.

Fonemaga bunday ikki xil qarash bir fonetik qurshovdagi ayrim tovush birliklarini ikki xil talqin qilishga olib keldi. Masalan, o'zbek tilidagi arra so'zining birinchi tovushi yuqoridagi ikki fonologik yo'nalish bo'yicha ikki xil fonemaning vakili sanaladi. Praga va Leningrad fonologik konsepsiyasiga ko'ra bu tovush – keng, lablanmagan unli fonemaning varianti. Chunki o'zak tarkibidagi bu fonetik birlik kuchli pozitsiyada keng, lablanmagan unli fonemaning vakili ekanligini bildirib turibdi. Moskva fonologik maktabida fonemalarni ajratishda fonetik birlikning morfema va so'z tarkibida qanday fonetik qurshovda va qanday vaziyatda kelishi belgisi tayanch nuqta bo'lganligidan, fonemalar pozitsiyasiga kuchli e'tibor beriladi. Shuning uchun pozitsiyalar muayyan guruhlarga bo'linadi. So'z shaklining tovush tomonini farqlash pozitsiyasi – kuchli pozitsiya va minimal farqlash pozitsiyasi – kuchsiz pozitsiya sifatida ikki pozitsiya darajasiga ko'ra ajratiladi.

Shunday qilib, Moskva fonologik maktabida fonemalar so'z va morfemalardan ajratilmagan holda, ularning tarkibiy qismi sifatida qaraladi va ularni ajratishda pozitsiya tushunchasi eng muhim belgi sanaladi.

Anglashiladiki, umumiylik-xususiylik, mohiyat-hodisa, imkoniyat-voqelik dialektikasi Praga lingvistik to'garagi bilan Leningrad fonologik maktabida fonema va uning variantlari (ottenkalari) zidlanishida yaqqol namoyon bo'ladi. Shuning uchun ham biz fonologik sathda invariant va variantlarni belgilashda ko'proq Praga va Leningrad fonologik maktabi mezonlariga asoslanamiz.

Fonologik sathda umumiylik-xususiylik dialektikasi fonologik birliklarning tasnif va tahlilida ham aks etadi. Fonologik tasnif va tahlilda fonemalar paradigmatic va sintagmatic jihatdan qaraladi. Fonemalar paradigmatic jihatdan o'rganilganda, har bir fonemaning muayyan tilning fonologik sistemasidagi boshqa fonema bilan assotsiativ munosabati, ularning bir-biri bilan ongdagi qiyosi tushuniladi.

Fonemalarni paradigmatic planda o'rganish orqali qiyoslanayotgan fonemalarning farqlovchi (differensial) va farqlanmaydigan (nodifferensial) belgilari aniqlanadi.¹

Shunday qilib, paradigmatic munosabat orqali fonemalarning qanday belgilardan tashkil topgan umumlashma ekanligi belgilanadi. Sintagmatic jihatdan esa ularning nutq jarayonidagi turli xil artikulyatsion-akustik o'zgarishlari o'rganiladi.